

Mövzu 28. 1917-1920-Cİ İLLƏRDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA MİLLİ-AZADLIQ HƏRƏKATI

İranın dünya müharibəsində özünü bitərəf elan etməsinə baxmayaraq Cənubi Azərbaycanın ərazisi Antanta ilə almanların hərbi əməliyyatları meydanına çevrilmişdi. Bu isə əhalinin vəziyyətini son dərəcə ağırlaşdırmış, ölkədə qiymətlər bahalaşmış, aclıq və yoluxucu xəstəliklər yayılmışdı. 1917-ci il fevral burjua-demokratik inqilabının qələb çalması və Rusiyada çarizmin devrilməsi xəbəri Cənubi Azərbaycanda da milli-azadlıq və demokratik hərəkatın canlanmasına səbəb oldu. Əhalinin hərəkatına İran Demokrat Partiyasının Azərbaycan əyalət komitəsi istiqamət verirdi. Komitəyə 1905-1911-ci illər İran məşrutə hərəkatında fəal iştirak etmiş və mətnləşmiş Şeyx Məhəmməd Xiyabani başçılıq edirdi.

Rusiyada fevral inqilabının qələbəsi xəbərindən sonra İDP-nin AƏK açıq işə keçdi. Aprelin 7-də Təbrizin Topxana meydanında Konstitusiyanın elan olunmasının 10 illiyi ilə əlaqədar təntənəli mitinq keçirildi. Tədricən əyalətlərdəki təşkilatlar formalaşmağa başladı. Belə ki, Sərab, Ərdəbil, Zəncan, Urmiyada partiya komitələri fəaliyyət göstərirdi.

Aprelin 9-dan «Təcəddüd» adlı qəzet AƏK-nin mətbuat orqanı kimi nəşr olunmağa başladı. Fars dilində çıxan bu qəzet Tehrana və digər İran şəhərlərinə göndərilirdi. Təşkilatın sosial-bazası əsasən orta və xırda burjuaziyanın, ziyalı və aşağı ruhani nümayəndələrindən ibarət idi. Əsas məqsəd və vəzifələr isə xarici işğalçıların ölkədən qovulması Cənubi Azərbaycana muxtariyyət verilməsi idi. Hərəkatın başlanğıcı üçün «azad İran», «bütün xalqların qardaşlığı» kimi çağırışlar, həmçinin İrandakı rus ordusunun sıralarında olan sosial-demokratların bilavasitə təsirilə irəli sürülən «Yaşasın sosializm», «Bütün xalqların zəhmətkeşləri birləşin» kimi solçu şüarlar idi.

Cənubda mübarizə əhval-ruhiyyəsi artdıqca Təbriz, Urmiya və Ərdəbildə dövlət məmurlarının özbaşınalığına qarşı həyəcan və çıxışlar baş verirdi. 1917-ci il iyunun 17-də Təbrizdə başlanan çıxışlar vali Sərdar Rəşidə qarşı çevrilmişdi. Tehran onun istafasına razılıq verdikdən sonra xalqın intiqamından qorxan vali Ala-Qapıda gizləndi və iyunun 21-də gecə Təbrizi tərk etdi. Üç gündən sonra yeni vali Şərifüddövlə təyin olundu.

Urmiyada da xalq mahalın baş hakimi Etimadüddövlənin özbaşınalığı əleyhinə çıxdı. O, həbs olunaraq ölüm cəzasına məhkum 1917-ci il avqustun 24-də Təbrizdə əyalət

komitəsinin konfransı açıldı. Konfransda Təbrizdən və Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərindən 490 nümayəndə iştirak edirdi. Konfrans ADR0ni müstəqil elan etdi. Xiyabani başda olmaqla MK-ni seçdi.

Konfrans partiyanın qarşıda duran vəzifələrini müəyyən etdi. Təşkilatın təkamül yolunu seçməsi vurğulandı və yeni şəraitlə bağlı hərəkət xətti təsdiqləndi.

Əncümənlərə olan böyük ehtiyacı nəzərə alan konfrans yaxın zamanda əyalət və məhəlli əncümənlərinə seçkilərin başqa siyasi qruplarla birləşmədən keçirilməsinin zəruriliyini MK-nın nəzərinə çatdırdı. Partiyanın yeni təşkilatları yaranırdı. Onlardan biri də Bakı təşkilatı idi. Bu təşkilatın 1918-ci ilin yanvarından «Azərbaycan» adlı siyasi-ictimai qəzeti də çıxırdı.

Bu dövrdə Azərbaycanda əsas siyasi partiya olan ADR «İctimaiyyənin Amiyyun-Mücahid»-in Təbriz təşkilatının keçmiş üzvləri əlaqə saxlayırdılar. Halbuki mərkəzi Tiflisdə yerləşən «Mütərəqqi İranlılar» partiyasının Cənubi Azərbaycandakı şöbələri «Nüsrət», «Əhrar» və s. birləşərək özlərini ADR-ə qarşı qoyurdular. Beləliklə, fevral inqilabından sonra Cənubdakı siyasi canlanma sonrakı daha mühüm hadisələr üçün hazırlıq oldu.

1917-ci ilin noyabr və dekabr aylarında Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Sərab, Zəncan və s. şəhərlərdə keçirilən izdihamlı mitinqlərdə əhali ingilis imperialistlərinin əlində oyuncağa çevrilmiş Vüsüqqüddövlə kabinəsinin istefasını tələb edirdi.

1917-ci il noyabrın 28-i və dekabrın 3-də Təbrizdə 2 mitinq xüsusilə izdihamlı idi. Cənubi Azərbaycanı və İranın başqa yerlərini bürüyən çıxışlar nəticəsində Vüsüqqüddövlə və onun əlaltıları 1917-ci ilin sonunda istefa verməyə məcbur oldular.

Oktyabr çevrilişindən sonra rus qoşunları İrandan çıxarıldı. İngilis hökuməti isə 1918-ci ilin yanvarında general Denstervilin xüsusi hərbi dəstəsini İrana göndərdi. Bu dəstə Ənzəli və Rəşti, sonra isə Bakını işğal etməli idi. Cənuba isə başqa dəstələr göndərildi. Onlar Zəncan və Miyanəni işğal etdilər. Xoy və Urmiyada ingilis zabitlərini komandanlığı altında polis və qoşun dəstələri yerləşdirildi. İngilispərəst Vüsüqqüddövlə yenidən hakimiyyətə gətirildi.

Şimalda erməni daşnak hissələrinin bolşeviklərin himayəsi ilə həyata keçirdikləri soyqırımı cənubda da ingilis-fransız-rus zabitlərinin təhrikilə erməni-aysor və kürdlər tərəfindən törədilirdi. 1918-ci ilin əvvəllərində türk hərbi hissələrinin azərbaycanlılara qarşı törədilən erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq üçün Cənubi Qafqaza və Cənubi

Azərbaycana daxil olması vəziyyəti dəyişdirdi. Türk qoşunları Maku xanlığını, Urmiya, Səlməs və Təbrizi tutdular. Lakin Osmanlı Türkiyəsinin dünya müharibəsində məğlub olması türk qoşununun həm Şimaldan, həm də Cənubdan çıxarılmasına səbəb oldu. Onların yerini ingilis qoşunu tutdu.

1919-cu il avqustun 9-da Vüsüqqüddövlə hökuməti İranı siyasi və iqtisadi cəhətdən ingiltərədən tam asılı hala salan İngiltərə-İran sazişi imzaladı. Bu isə bütün İranda etiraz nümayişlərinə səbəb oldu. Hərəkətin kuliminasiya nöqtəsi Təbriz silahlı üsyanına doğru gedirdi. ADR artıq passiv mübarizə mövqeyindən uzaqlaşib hökumətə qəti surətdə öz tələblərini bildirdi. 1920-ci ilin əvvəlində partiya silahlı üsyana hazırlıq haqqında qərar qəbul etdi. Bu zaman hökumət nümayişçilərə qarşı cəza tədbirləri həyata keçirirdi. 1920-ci il aprelin ilk günlərində ADR-nin üzvlərindən də bir neçəsi polis tərəfindən həbs olunmuşdu. Beləliklə, aprelin 6-da ayağa qalxmış demokratlar silahlanaraq «Təcəddüd» qəzeti redaksiyasında toplandılar.

Aprelin 7-nə keçən gecə redaksiya binasında ADR-nin rəhbərliyi ilə silahlı üsyan planı hazırlandı. «Ədalət» partiyasının üzvləri olan köhnə mücahidlər də onlara qoşuldu. Lakin silahlı mübarizə məsələsində müxalifət təşkil edən doktor Zeynalabdin xan və Əhməd Kəsrəvinin ətrafındakı demokratların bir hissəsi üsyanda iştirak etməməyi qərara aldı. Üsyanın elə ilk günü Təbriz bazarı bağlandı. Əhalinin böyük hissəsi üsyançılarla həmrəy olduqlarını bildirdilər. Üsyana rəhbərlik üçün ictimai idarə heyəti təşkil olundu. Mirzə Taği Pəfət, Zeynalabdin Qiyami və s. ibarət olan bu heyətə Xiyabani başçılıq edirdi. O, aprelin 7-də Təbriz əhalisinə müraciət nitqi söylədi və Azərbaycanı Azadistan adlandırdı.